

Algúnhas reflexións sobre o presente e o futuro da democracia

Algunas reflexiones sobre el presente y el futuro de la democracia

Some reflections on the present and future of democracy

JOSÉ MANUEL CANALES ALIENDE

Catedrático de Ciencia Política e da Administración

Universidade de Alacante

jm.canales@ua.es

Recibido: 12/11/2018 | 22/01/2019

“O mundo político e o da comunidade é aquel en que os cidadáns, precisamente por estaren dotados de razón, poden deliberar conxuntamente sobre o xusto e sobre o inxusto, sobre o bo e o conveniente”

(Aristóteles, 1970: I, 2)

Resumo: Este texto analiza as causas principais da crise actual da democracia, froito esencialmente da globalización, así como sobre o seu futuro, achegando unha visión positiva, sendo unha actualización e ampliación doutros textos propios sobre esta temática.

Palabras clave: Democracia representativa, democracia participativa, crise, globalización, desafección cidadá, elites políticas, partidos políticos, nova cidadanía.

Resumen: Este texto analiza las causas principales de la crisis actual de la democracia, fruto esencialmente de la globalización, así como sobre su futuro, aportando una visión positiva, siendo una actualización y ampliación de otros textos propios sobre esta temática.

Palabras clave: Democracia representativa, democracia participativa, crisis, globalización, desafección ciudadana, élites políticas, partidos políticos, nueva ciudadanía.

Abstract: This paper analyzes the main causes of the current crisis of democracy, in the context of globalization, as the future of this.

Key words: Representative democracy, democracy of participation, crisis, globalization, political elites, political parties, new citizenship.

Sumario: 1 Breve introdución e formulación xeral. 1.1 A orixe e o desenvolvemento da democracia representativa. 2 A crise da democracia representativa. 2.1 Aspectos xerais. 2.2 As principais causas destacables da crise da democracia representativa. 3 A globalización. 3.1 Consideracións xerais. 3.2 Os efectos e os principais problemas da globalización. 4 O futuro da democracia. 5 Epílogo. 6 Referencias bibliográficas e bibliografía básica consultada.

1 BREVE INTRODUCCIÓN E FORMULACIÓN XERAL

O obxecto e o contido esencial deste estudo, como se deduce do seu título, é reflexionar, aínda que de forma xenérica e sucinta, sobre o fenómeno actual da crise da democracia representativa e das súas causas e efectos, así como, sobre todo, do seu posible futuro, achegando unha visión positiva e optimista malia as dificultades.

Agora ben, este texto pretende ser soamente un estudo analítico e descritivo dese feito paradigmático hoxe. Por outra banda, a elección desta temática non é en absoluto un capricho, senón que responde ao interese por tratar unha temática esencial e actual para a humanidade. A democracia representativa, ou, o que é o mesmo, as vías da representación e da participación política da cidadanía, constitúen sen dúbida a esencia e o pilar presente e futuro de todo sistema político, e de aí a importancia do seu tratamento.

1.1 A orixe e o desenvolvemento da democracia representativa

Hai que dicir que a instauración da democracia clásica, de representación, e de participación a través dos partidos políticos, non vai ser total e instantánea, e basta dicir que en España ata a II República non foi posible o voto feminino.

En Iberoamérica, o proceso de independencia irá acompañado de constitucións liberais, expresións ademais do novo poder das elites locais burguesas e crioulas.

Por outro lado, como antes indiquei, o contexto social e o modelo de partidos políticos do século XIX non teñen que ver nada co actual, así como a sociedade e os distintos medios de comunicación existentes.

Tras a Segunda Guerra Mundial e tras a crise económico-social e política do período de entre guerras, en especial a do ano 1929, como resposta á experiencia do nazismo e do fascismo, naceron lentamente novas constitucións que plasmaron a visión keynesiana da economía, aínda que con respecto ao mercado, e transformouse o Estado como de benestar ou social, como complemento indiscutible do Estado de dereito, e fóronse recoñecendo e garantindo novos dereitos económicos e sociais, inspirándose na Constitución de Weimar de 1919.

Samuel Huntington sinalou que existiron catro ondas ou etapas sucesivas e acumulativas da democracia, desde o inicio xeral desta na data que el determina de 1828¹, e que foron as seguintes: a) a primeira desde 1828 ata 1926, de forma lenta pero continua; b) a segunda, de 1926 a 1943, e en sentido contrario de retroceso, nos anos vinte e trinta do século XX, froito basicamente da aparición do nazismo e do fascismo; c) unha terceira, de 1943 a 1962, tras o triunfo aliado da Segunda Guerra Mundial cunha nova expansión; d) unha cuarta dos anos oitenta do pasado século, que implicou un proceso de democracia en varias rexións do mundo, a saber: o Sur de Europa coa desaparición das ditaduras (Grecia, Portugal, España); América Latina; e Europa do Leste tras a caída do muro de Berlín. Posteriormente, na década dos noventa, o proceso incluíu tamén a antiga Unión Soviética e algúns países de África e de Asia.

Este desenvolvemento e consolidación da democracia produciu un efecto de maior lexitimidade desta, e a maior lexitimidade implicou pola súa vez a maior expansión da democracia².

Este proceso de ampliación case total mundial ou universalización da democracia representativa, salvo excepcións, máxime coa caída do muro de Berlín, levou a que o sistema político por excelencia e único fose a democracia liberal e o modelo económico o capitalismo.

2 A CRISE DA DEMOCRACIA REPRESENTATIVA

2.1 Aspectos xerais

É hoxe un paradigma o fenómeno denominado de crise da democracia representativa, debido a causas distintas e plurais, e que en cada país presenta intensidade e características diferentes, sen prexuízo de que poidan observarse a nivel mundial e europeo algunhas tendencias comúns dignas de consideración. Este fenómeno é basicamente sintetizado por H. Arendt como “unha desarticulación do espazo público”.

Agora ben, crise, como a súa definición quere dicir, segundo a Real Academia de la Lengua Española: “mutación ou momento decisivo, xa sexa para agravarse ou mellorar”. Fronte a ela hai que reaccionar e responder os retos; e iso non implica en absoluto a súa desaparición. Este momento histórico e crucial estimo, sen dúbida, que pode levar a reflexionar en profundidade sobre ela, e sobre todo a unha reconsideración, a unha reorientación e a un desenvolvemento potente novo desta.

A causa principal, pero en absoluto única, desta crise vai ser sobre todo a globalización nas súas múltiples facetas e os seus efectos, tras uns tres séculos de economía capitalista. A crise do sistema capitalista vai arrastrar tamén o sistema político, dada a súa complementariedade e a súa coexistencia.

Tras o período seguinte á Segunda Guerra Mundial, desde 1945-1973, vai existir nos países desenvolvidos unha etapa histórica de case pleno emprego e dun aumento xeneralizado de calidade de vida, froito da aparición e desenvolvemento do chamado Estado de benestar, lexitimado e instaurado baseándose no informe Beveridge, e iso a través de políticas públicas de carácter keynesiano. Existirá un pacto e un contrato social entre as clases sociais coa finalidade de lograr a paz e o desenvolvemento social.

En 1973, con motivo da segunda crise do petróleo, vai aparecer a gran crise económica mundial, e vaise producir unha crise tamén do modelo, ata ese momento maioritario do desenvolvemento capitalista, modelo que será *de facto* case único tras a caída do muro de Berlín. A este feito uniranse posteriormente, e iso intensificaría a crise de 1978 consecuencia da guerra de Yom Kipur, ata chegar á gran crise de 2007. Esta vai ser ademais froito do descontrol dos mercados e da débeda, e cun papel destacable das chamadas “axencias de cualificación” ao servizo e dependentes das grandes empresas e corporacións internacionais, dominadas por unha tecnocracia internacional financiada e á marxe dos controis sociais do sistema político democrático.

Pola súa vez, dentro do sistema político-administrativo, o Estado vai ser a institución pública que máis se vexa afectada pola crise. O modelo e as funcións do modelo do Estado, xurdido en virtude do Tratado de Westfalia (1648), transformouse e existe unha nova realidade social e económica. O Estado vén sendo o mesmo, aínda que cunhas funcións novas.

O territorio, que era un dos elementos esenciais do Estado no clásico modelo westfaliano, que implicaba unha delimitación clara e exclusiva da demarcación física e especial deste, debilitouse e desapareceu froito da globalización.

Esta crise, ademais, acontece nun contexto ou ámbito caracterizado esencialmente pola economía e a sociedade do coñecemento, e pola economía e a sociedade dixital³, provocando en ocasións unha nova sociedade dual froito da “fenda dixital”.

A sociedade da información e do coñecemento produce ademais unha profunda transformación das relacións políticas, económicas e sociais, da información, da comunicación e do poder, e iso afecta de forma directa e drástica, polo tanto, ao sistema político-administrativo. Ademais, o capital físico, e logo o tecnolóxico e o financeiro, serán substituídos e complementados pola primacía actual do capital humano ou o talento humano, sendo fundamental neste o proceso de aprendizaxe⁴.

A economía e a sociedade do coñecemento consisten basicamente, ademais, no logro do valor engadido nos produtos, bens e servizos, a través de tres instrumentos ou medios fundamentais: a) a investigación; b) a innovación tecnolóxica; e c) o pensamento. Este último é relevante e á vez insubstituíble, e fai que a raza humana sexa de persoas no pleno clásico sentido deste termo, e non de meros obxectos. A psicoloxía, a educación e a filosofía aparecen como disciplinas a reconsiderar e valorar para o tempo actual. O pensamento e a reflexión son necesarios, pois, para o cambio e a transformación social.

Polo tanto, a sociedade e o contexto van ser diferentes, coas notas xa sinaladas, ás que se engadirán as de pluralidade, complexidade e interculturalidade.

2.2 As principais causas destacables da crise da democracia representativa

Existen múltiples e diversas causas da chamada e cualificada crise da democracia representativa, como dixen anteriormente, e con distinta intensidade e manifestacións en cada sociedade e país. Non obstante, cabería sinalar como as causas máis relevantes e destacables as seguintes:

a) A globalización, antes sinalada, e cos efectos mencionados.

b) O medo e a inseguridade cidadá froito dos efectos negativos da globalización que provocaron unha maior exclusión social e un empobrecemento das clases medias que conduce ao triunfo dos populismos polas súas solucións doadas, curtopracistas e idealistas para saír da crise, a través de líderes carismáticos.

c) A crítica, as disfuncións e a patrimonialización das institucións públicas froito do clientelismo político ou económico.

d) A crise dos partidos políticos, actores clave, pero non únicos dos sistemas políticos. Estes van sufrir procesos de endogamia, opacidade e de financiamento, ás veces irregular e mesmo ilegal. Estes, hoxe, como actores principais no sistema político, son máis débiles, están máis fragmentados e máis polarizados. A pesar de todos os seus defectos que inflúen en toda democracia, deben ser transparentes e democráticos.

e) A perda da visión do “espazo público” e dos valores públicos, en especial da ética pública.

f) A corrupción política e administrativa.

g) A falta de suficiente transparencia pública e da rendición de contas.

h) As vías e os medios de participación e de representación política, insuficientes ou meramente simbólicos.

O proceso da sociedade do coñecemento non é só de información e de comunicación, senón que sobre todo e ante todo é un proceso de innovación e adaptación flexible e progresivo á realidade e á problemática social. As tecnoloxías da información e da comunicación son un instrumento e un medio que pode cooperar eficazmente no logro do anterior obxectivo se

se empregan axeitadamente, pero non son en absoluto meros fins en si mesmos, os cales son ademais cambiantes e renovables, fronte aos procesos sociais de cambio e innovación.

Todo o anterior acontece, pois, nun contexto e nunha sociedade denominada “líquida”, “insegura”, “moderna”, “posdemocrática”, “multicultural”, etc., segundo diferentes autores, e na que se dan certas similitudes e concordancias, ben que en contextos diferentes históricos, coa sociedade existente en Europa tras a Primeira Guerra Mundial e antes da segunda. A crise política dese período que produciu o nacemento dos populismos da época, cuxo antecedente máximo foi o tradicionalismo (o fascismo, o nazismo, o anarquismo, o comunismo, basicamente), é froito da crise económica da década dos anos vinte e trinta⁵.

En aquela época houbo crítica aos partidos e líderes políticos, ao parlamento, etc., e propostas alternativas de democracia neoestamental, populista e corporativa, e iso nunha mensaxe apocalíptica sobre a situación, e a alternativa retórica, utópica e mesiánica de líderes carismáticos salvadores.

Ese fenómeno é hoxe un precedente do actual populismo, aínda que hoxe a súa visión, contido, praxe e contexto non son exactamente similares.

Unha democracia plena, de calidade, e de carácter responsable⁶, deliberativo, reflexivo e participativo, é o maior antídoto e a alternativa única fronte ao populismo actual, xa sexa de dereitas ou de esquerdas.

3 A GLOBALIZACIÓN

3.1 Consideracións xerais

A globalización ou mundialización actual é o contexto en que se insire a democracia, e este é influído notablemente polo sistema político actual, e caracterízase por ser un proceso interdependente, complexo, imparabile, polifacético e asimétrico que presenta diversos aspectos e problemas, non parecendo ser reconducible soamente a unha consideración unidimensional de carácter económico.

3.2 Os efectos e os principais problemas da globalización

O proceso de globalización, debido a causas diversas complementarias e simultáneas, produce, pola súa vez, unha serie de efectos e de fenómenos que constitúen non só problemas, senón auténticos retos ao sistema sociopolítico e económico actual, e entre eles destacaríase os seguintes:

- a) A reacción defensiva dos nacionalismos e os populismos de distinto signo.
- b) O incremento dos oligopolios e monopolios a nivel mundial.
- c) O aumento do poder, e o descontrol democrático, das grandes empresas, corporacións e *lobbies* internacionais, e dos paraísos fiscais.
- d) O crecemento da criminalidade e da inseguridade cidadá froito do aumento da exclusión social.
- e) A perda do poder adquisitivo e o empobrecemento progresivo das clases medias e das clases populares⁷.
- f) Os procesos migratorios múltiples e descontrolados.
- g) O cambio climático e a degradación ambiental.
- h) A heteroxeneidade e o enfrontamento de culturas.
- i) A deslocalización.
- l) O emprego precario.

- m) A transformación profunda do modelo de produción e das relacións laborais.
- n) O incremento do teletraballo, individual e illado.
- ñ) A debilitación do poder sindical.
- o) O empobrecemento progresivo da poboación, especialmente nos países desenvolvidos.
- p) O tráfico incontrolado de armas e persoas.
- q) A debilitación da cohesión e harmonía social.
- r) A “fenda dixital” entre persoas e territorios.
- s) Unha deterioración imparabile da calidade da provisión e da prestación dos servizos públicos básicos, en particular da saúde e da educación.
- t) Unha ideoloxía neoliberal, monetarista, sen rostro humano, e sen consideracións éticas nin sociais.
- u) Unha exaltación dos valores e da eficiencia do mercado e da empresa, fronte ao público.
- v) Un comercio mundial desregulado e incontrolado.
- x) Un crecemento demográfico incontrolado.

A globalización, ademais de hipervalorar e impor un pensamento e unha praxe baseada na primacía do mercado, vai producir unha crise profunda nos alicerces e nas prácticas da vida política democrática, e vai implicar producir tamén no ámbito social unhas graves consecuencias, e entre elas cabería destacar as seguintes:

- a) Unha maior interdependencia e exclusión social.
- b) Unha fractura e atomización constantes.
- c) Unha estrutura social dual, fronte á estrutura precedente de clases, a cal pola súa vez tería substituído e transformado á sociedade estamental medieval.
- d) Un malestar social crecente, sobre todo a causa das durezas das políticas de axustes e austeridade levadas a cabo baixo a inspiración neoliberal mercantilista e salvaxe⁸ dos organismos internacionais.

Se o proceso de globalización parece que é imparabile, non o é o hipercapitalismo de visión e praxe inhumana e explotadora. É posible e desexable outro modelo de capitalismo máis humano e ético no contexto da globalización.

4 O FUTURO DA DEMOCRACIA

A democracia representativa, con todos os seus defectos e limitacións, terá sido posiblemente só formal ou “electoral”, pero en última instancia éo como democracia fronte á autocracia. Supón esta, pois, un paso cualitativo e diferenciador indiscutido e indiscutible. O seu triunfo é un éxito da humanidade, e iso a pesar da súa crise e disfuncións, e a súa desaparición e alternativa é só unha ditadura e o absolutismo. O certo, afondando no anterior, é que en 1976 había no mundo soamente 46 sistemas políticos que puideren ser considerados como democráticos e que na actualidade se estiman nuns 114 ou, segundo outros autores, 119, que supoñen o sesenta por cento do total⁹.

A pesar de todos os prognósticos, entre outros o de Francis Fukuyama, a democracia é posible e desexable, e así xorden voces ao seu favor cunha visión optimista como a recente obra de Steven Pinker, de éxito mundial¹⁰.

Agora ben, malia os bos desexos e propósitos, o logro dunha democracia plena non é doado e implica un proceso difícil, complexo e estratéxico, non exento de dificultades.

A fortaleza e a calidade da democracia requiren substancialmente tamén: a) unhas ideoloxías e visións democráticas; b) uns partidos políticos democráticos, non endogámicos e transparentes¹¹; c) unha cidadanía de calidade e acorde co novo contexto do século XXI¹², e iso no camiño e cun desexo de lograr unha utopía dunha gobernanza democrática plena, participativa e inclusiva; d) unha real división de poderes; e) unha garantía dos dereitos humanos; e g) a rendición de contas como expresión dunha democracia responsable.

O sistema político da democracia representativa ten o reto e a obriga de adaptarse ao novo contexto para a súa supervivencia. A súa viabilidade actual pode e debe superarse. O precedente da transformación desta tras o período crítico das dúas guerras mundiais e da segunda debe ser unha guía. A solución e a única vía fronte aos defectos da democracia só é con entusiasmo e ética, máis e mellor democracia, e iso non é en absoluto nin pode ser a causa dos problemas actuais.

Neste proceso, o papel da chamada clase política ou elites políticas ten un papel e un reto relevante, que é o de dar respostas eficaces ás demandas da cidadanía e da sociedade civil, para non provocar o rexeitamento cidadán.

Por outro lado, débese buscar un desenvolvemento político democrático, pero tamén un novo desenvolvemento económico e social complementario daquel e fundamento de poder real cidadán para poder participar.

Crecemento económico non é desenvolvemento económico e distribución da renda. Non cabe a democracia política se non hai democracia económica e social. O capitalismo debe poder transformarse, ser competitivo e máis humano¹³.

5 EPILOGO

“... O Ur-fascismo pode volver aínda coas aparencias máis inocentes. O noso deber é desmascaralo e apuntar co índice a cada unha das súas formas novas todos os días, en todos os recantos do mundo”¹⁴.

A democracia representativa está certamente en crise, e hai un malestar cidadán¹⁵, pero isto non implica postular a súa desaparición, senón a súa transformación e a súa adecuación a unha democracia nova de carácter participativo, transparente, exixente, de calidade, de valores, reflexiva e de diálogo, de consenso e pluralista. É máis, este é un momento de reflexión para iniciar o seu proceso de cambio, e de fortalecemento progresivo, a través da gobernanza democrática como visión e misión¹⁶.

A alternativa da denominada democracia participativa ou “posdemocracia” e as súas varias vías é un instrumento de complementariedade e de mellora da democracia representativa, e nunca é unha substitución.

A inseguridade e a incerteza producen medo e temor aos cambios, e ás veces conducen a adherirse a solucións doadas populistas e curtopracistas.

“... Aínda é imposible predicir cal será a sorte última que correrá o noso sistema político. Quizais o ascenso dos populistas non pase de ser unha fase efémera que, dentro de cen anos, recordemos cunha mestura de desconcerto e curiosidade...”. “Ninguén pode prometermos un final feliz a todo isto. Pero aqueles de nós aos cales de verdade nos importan os nosos valores e as nosas institucións estamos resoltos a loitar polas nosas conviccións sen que nos importen as consecuencias para nós mesmos. E pode que os froitos do noso traballo sexan aínda incertos, pero faremos o que poidamos para salvar a democracia final”¹⁷.

O logro dunha nova democracia representativa que satisfaga as demandas da cidadanía e da sociedade civil debe ser o reto, a visión e a utopía dos actuais sistemas políticos; e iso nun pactado novo “contrato social e político” e nunha forte cultura cívica¹⁸.

O respecto a unha economía de mercado non debe implicar a transformación da sociedade democrática e representativa da soberanía popular, a través da representación e da participación política, nunha sociedade de mercado e de valores só de mercado, con ausencia do respecto á lei e á ética pública. Non pode esquecerse que unha democracia política require a existencia previa e o complemento dunha democracia económica e social, como xa sinaléi.

A democracia participativa implica, ademais, unha resposta de firmeza, e de seriedade aos desafíos e aos problemas actuais, e esta debe “democratizar a democracia”¹⁹.

Para concluír, reiteraría que o sistema político da democracia representativa ten o reto e a obriga de adaptarse ao novo contexto para a súa supervivencia. A súa viabilidade actual pode e debe superarse. O precedente da transformación desta tras o período crítico das dúas guerras mundiais debe ser unha guía. A solución e a única vía fronte aos defectos da democracia só é máis e mellor democracia, e esta, pola súa vez, é un reto e un ideal a lograr, e como sinalou Giovanni Sartori: “A democracia é antes que nada e sobre todo un ideal. Sen unha tendencia idealista unha democracia non nace, e se nace, debilitase rapidamente máis que calquera outro réxime político, vai contra a corrente, contra as leis inerciais que gobernan os grupos humanos. As monocracias, as autocracias, as ditaduras son doadas, cáennos enriba soas, as democracias son difíciles, e teñen que ser promovidas e cridas...”²⁰.

6 REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS E BIBLIOGRAFÍA BÁSICA CONSULTADA

- Arendt, H. 1999. *Eichman en Jerusalén. Un estudio sobre la banalidad del mal*. Barcelona: Lumen.
- Balibar, E. 2013. *Ciudadanía*. Buenos Aires: Adriana Hidalgo Editora.
- Bar, A. 2016. «¿De nuevo los años 30?», *Las Provincias (Valencia)*, xoves 10 de novembro de 2016.
- Barber, B. 2004. *Democracia fuerte*. Córdoba: Almuzara.
- Beck, U. 1998. ¿Qué es la Globalización? *Falacias del globalismo, respuestas a la globalización*. Barcelona: Paidós.
- Beck, U. 2006. *La sociedad del riesgo global*. Madrid: Siglo XXI de España Editores, S.A.
- Berger, P., e Hungtintong, S. 2012. *Globalizaciones Múltiples. La Diversidad Cultural en el Mundo Contemporáneo*. Barcelona: Paidós.
- Bergruen, N., e Gardels, N. 2012. *Gobernanza Inteligente para el Siglo XXI*. Madrid: Taurus.
- Bobbio, N. 2007. *El futuro de la democracia*. México: Fondo de Cultura Económica.
- Bauman, Z. 2001. *La Globalización. Consecuencias humanas*. México: Fondo de Cultura Económica.
- Bauman, Z. 2010. *La Sociedad Líquida*. Barcelona: Paidós.
- Crouch, C. 2016. *Posdemocracia*. Madrid: Taurus.
- Eco, U. 2018. *Contra el fascismo*. Barcelona: Lumen.
- Fukuyama, F. 1992. *El fin de la historia y el último hombre*. Barcelona: Editorial Planeta Agostini, S.A.
- Fukuyama, F. 2016. *Political Order and Political Decay: From the Industrial Revolution to the Globalization of Democracy*. New York: Ferrer Strauss and Giroux.
- González, F., Damiani, G., e Fernández-Albertos, J. 2017. *Quién manda aquí. La crisis de la democracia representativa*. Barcelona: Editorial Debate S.A.
- Gomariz, E. 2017. «La ciudadanía que necesita la democracia del siglo XXI», *Claves de la Razón Práctica*, 254.
- Huntington, S. P. 1997. *El choque de las civilizaciones y la reconfiguración del orden mundial*. Barcelona: Ediciones Paidós Ibérica.
- Iglesias, A., e Barbeito, R. 2014. «¿Es posible más y mejor democracia? Democracia como empoderamiento político del ciudadano», *BARATARIA. Revista Castellano-Manchega de Ciencias Sociales*, 18: 215 a 242.

- Mair, P. 2013. *Gobernando el vacío. La globalización de la democracia occidental*. Madrid: Alianza Editorial.
- Manin, B. 2105. *Los principios del gobierno representativo*. Madrid: Alianza Editorial.
- Mouffe, C. 1999. *El retorno de lo político. Comunidad, ciudadanía, pluralismo, democracia radical*. Barcelona: Paidós.
- Mounk, Y. 2018. *El pueblo contra la democracia*. Barcelona: Paidós.
- Navarro, V. 2015. *Ataque a la Democracia y al Bienestar. Crítica al pensamiento económico dominante*. Barcelona: Editorial Anagrama, S.A.
- Ostrogorski, M. 2008. *La democracia y los partidos*. Madrid: Editorial Trotta.
- Paramio, L. 2015. *Desafección política y gobernabilidad: el reto político*. Madrid: Marcial Pons.
- Pasquino, G. 2000. *La democracia exigente*. Madrid: Alianza Editorial.
- Piketty, T. 2015. *El capital del siglo XXI*. Traducción al castellano de la edición original francesa de 2013. Madrid: Fondo de Cultura Económica.
- PNUD, 2004. *La democracia en América Latina. Hacia una democracia de ciudadanas y ciudadanos*. Nueva York: ONU.
- Pinker, S. 2018. *En defensa de la Ilustración. Por la razón, la ciencia, el humanismo y el progreso*. Paidós: Barcelona.
- Plattner, M.F. 2016. «Se halla en declive la democracia», *Está en declive la democracia liberal, Dossier de la VANGUARDIA*, 89.
- Ridao, J.M. 2014. *La estrategia del malestar. El capitalismo, desde la caída del muro hasta la crisis financiera*. Barcelona: Tusquets.
- Rosanvallón, P. (coord.) 2015. *El buen gobierno*. Buenos Aires: Ediciones Manantial, SRL.
- Rovira, A. (coord.) 2013. *Gobernanza Democrática*. Madrid: Marcial Pons.
- Sartori, G. 1991. «Democracia», *Revista Chilena de Ciencia Política*, vol. XIII, 1 e 2.
- Schwab, K. 2016. *La cuarta revolución industrial. Prólogo de Ana Patricia Botín*. Barcelona: Debate.
- Simeoni, M. 2015. *Una democracia moribunda. Viejos y nuevos populismos*. Madrid: Unión Editorial, S.A.
- Stiglitz, J. 2002. *El malestar de la globalización*. Barcelona: Planeta.
- Stiglitz, J., e Greenwald, B. 2014. *La creación de una sociedad del aprendizaje*. Barcelona: La Esfera de los Libros, S.L.
- Torcal, M., e Montero, J. 2006. *Political disaffection in contemporary democracies*. London: Edit Routledge.
- Touraine, A. 2011. *Después de la crisis. Por un futuro sin marginación*. Barcelona: Paidós.
- Villacañas Berlanga, J.L. 2015. *El populismo*. Madrid: La Huerta Grande Editorial.

NOTAS

- 1 Huntington, 1997.
- 2 Véxase, neste sentido, Plattner, 2016: 7 a 15.
- 3 Sobre este fenómeno e a súa evolución, entre unha ampla e diversa bibliografía, pode verse recentemente Schwab, 2016.
- 4 Véxase ao respecto, para maior detalle, entre unha ampla bibliografía: Stiglitz e Greenwald, 2014.
- 5 Véxase, para maior detalle, o ilustrativo artigo de Bar, 2016: 28. Pode verse tamén en Simeoni, 2015.
- 6 A rendición de contas, ou chamada *accountability* na doutrina anglosaxona, é o un instrumento eficaz para o logro dunha democracia plena e responsable.
- 7 Entre unha ampla bibliografía, véxanse as achegas entre outros de: Beck, 1998 e Stiglitz, 2002.
- 8 Véxase sobre este fenómeno entre outros: Ridao, 2014.
- 9 Así, entre outros, Fukuyama, 2016.
- 10 Pinker, 2018.
- 11 Véxase, para maior detalle, entre unha ampla bibliografía, Navarro, 2015.
- 12 Véxase, entre unha ampla bibliografía, a obra clásica e pioneira a este respecto de Ostrogorski, 2008.
- 13 Entre unha ampla bibliografía existente, destacaríase a de Piketty, 2015.
- 14 Eco, 2018: 60.
- 15 Véxase sobre este fenómeno, entre outros, Ridao, 2014.
- 16 Sobre a gobernanza democrática poden verse, entre outros: Rosanvallón, 2015; Rovira, 2015; e Berggruen e Gardels, 2012.
- 17 Mounk, 2018: 273.
- 18 Entre unha variada bibliografía, pode verse en Gomariz, 2017: 70 á 77.
- 19 Balibar, 2013: 195.
- 20 Sartori, 1991: 118.